

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ
ΟΨΕΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ
ΣΥΜΦΡΑΖΟΜΕΝΩΝ ΚΑΙ
ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΚΕΣ - ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΕΣ
ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ
ΤΩΝ ΣΛΑΒΙΚΩΝ ΛΑΩΝ:
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΣΕΡΒΙΑΣ

Απαραίτητη προϋπόθεση για την συζήτηση και εμβάθυνση σε ιστορικά δρώμενα και ιδιαίτερα σε ζητήματα γένεσης γραμματειακής – λογοτεχνικής δημιουργίας στους σλαβικούς λαούς αποτελεί σε πρώτη φάση η ανάλυση του γενικότερου πλαισίου συγκεκριμένων περιστάσεων και γεγονότων και δευτερευόντως η ένταξη στο πλαίσιο αυτό μεμονωμένων περιπτώσεων, όπως για παράδειγμα η Σερβία.

Γνωρίζουμε, ότι οι Σλάβοι ανήκουν στην ινδοευρωπαϊκή φυλή και ο χρόνος παρουσίας τους στην Ανατολική Ευρώπη οριοθετείται στην περίοδο του Χαλκού. Ο 6^{ος} αιώνας σηματοδοτεί την μετακίνησή τους από την πρωταρχική τους κοιτίδα προς όλες τις κατευθύνσεις ανατολική, δυτική, νότια, ενώ στα τέλη του 8^{ου} ολοκληρώνεται. Οι αιτίες της μετακίνησης αυτής σαφώς και πρέπει να αποδοθούν στη διέλευση των ασιατικών λαών, δηλαδή των Ούννων και Αβάρων, στο διάστημα από το πρώτο μισό του 5^{ου} αιώνα μέχρι τον 6^ο, από την περιοχή βόρεια του Ευξείνου Πόντου με αποτέλεσμα αρχικά οι Σλάβοι να πέσουν θύματα της προέλασης και αργότερα να ενσωματωθούν στη δύναμη των Αβάρων και να συνεχίσουν τις εκστρατείες και τις κατακτήσεις στο Βαλκανικό γεωγραφικό χώρο⁵.

Μια άλλη σημαντική παράμετρος, όπου διαδραμάτισαν κατά περίπτωση σαφή ρόλο τα οικονομικά, γεωπολιτικά και πολιτιστικά δε-

5. Κατσόβσκα – Μαλιγκούδη Γιάννα, *Οι Σλάβοι των Βαλκανίων: Εισαγωγή στην Ιστορία και τον Πολιτισμό τους*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2004, σελ. 15-16, όπου και σχετική βιβλιογραφία. [στο εξής: *Οι Σλάβοι των Βαλκανίων*]. Επίσης σχετικά με την αρχική κοιτίδα και τις μετακινήσεις των σλαβικών λαών βλ. Νυσταζοπούλου – Πελεκίδου Μ., *Οι Βαλκανικοί Λαοί κατά τους Μέσους χρόνους*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 29-32 και 42-46. Obolensky D., *The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe, 500-1453*, εκδ. Cardinal, Λονδίνο 1974, σελ. 64-65, [στο εξής: *Commonwealth*]. Renè Ristelhueber, *Ιστορία των Βαλκανικών Λαών*, μτφρ. Α. Μεθενίτη – Α. Στέφα, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1995, σελ. 56-71.

δομένα στις νέες περιοχές εγκατάστασης αποτελεί το γεγονός, ότι η εξάπλωση των Σλάβων στη Νότια, Ανατολική αλλά και Κεντρική Ευρώπη σήμανε και την ταυτόχρονη έναρξη μιας διεργασίας διαφοροποίησης και εξέλιξης των σλαβικών φύλων σε μεμονωμένα έθνη. Στην περίπτωση που πραγματευόμαστε το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται στους νότιους Σλάβους, που είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή νότια του ποταμού Δούναβη στη Βαλκανική χερσόνησο και οι οποίοι σε ένα ευρύτερο φάσμα πολιτειακό, κοινωνικό και πολιτιστικό γαλουχήθηκαν κάτω από τη δυνατή επιρροή τόσο της Βυζαντινής όσο και της Φραγκικής Αυτοκρατορίας με μια ακόμη κομβική διαφοροποίηση, που δεν ήταν άλλη από τον εκχριστιανισμό τους, όπου Κροάτες και Σλοβένοι αποδέχτηκαν την Ρωμαιοκαθολική πίστη και κατά συνέπεια την επίδραση του δυτικού πολιτισμού και του λατινικού αλφαβήτου, ενώ οι Σέρβοι, Σλαβομακεδόνες και Βούλγαροι το Ορθόδοξο δόγμα και την βυζαντινή πολιτιστική επιρροή⁶.

Η εμφάνισή τους βέβαια στον γεωγραφικό χώρο και στο οπτικό πεδίο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας προκάλεσε ανησυχία, προφανώς εξαιτίας της αδυναμίας της να τους αντιμετωπίσει. Μια από τις συνήθειες μεθόδους της βυζαντινής διπλωματίας για την αντιμετώπιση τέτοιων ζητημάτων αποτελούσε και η προσπάθεια εκχριστιανισμού και εκπολιτισμού των βαρβάρων και ένταξής τους στη σφαίρα επιρροής της Αυτοκρατορίας⁷.

6. Κατσόβσκα – Μαλιγκούδη Γιάννα, *Οι Σλάβοι των Βαλκανίων*, ό.π., σελ. 18-19.

7. Ταχιάος Α.Α., *Βυζάντιο – Σλάβοι – Άγιον Όρος. Αναδρομή σε αμοιβαίες σχέσεις και επιδράσεις*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 24, [στο εξής: *Βυζάντιο – Σλάβοι – Άγιον Όρος*]. Για τις διπλωματικές σχέσεις και γενικότερα για την επίδραση της βυζαντινής διπλωματίας στους Σλάβους βλ. Obolensky D., *The Principles and Methods of Byzantine Diplomacy*, *Actes du XIIe Congrès International d' Études Byzantines*, I, Βελιγράδι 1963, σελ. 45-61. Laskaris M., *Influences byzantines dans la diplomatie bulgare, serbe et slavo-roumaine*, *Byzantinoslavica III*, (1931), σελ. 500-512. Oikonomides N., *Emperor of the Romans – Emperor of the Romania*, *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' αιώνα*, Αθήνα 1996, σελ. 121-198. Για το θέμα της σλαβικής καθόδου προς το νότο και της σταδιακής εγκατάστασής τους στη χερσόνησο του Αίμου βλ. Νυσταζοπούλου – Πελεκίδου Μ., *σλαβικές εγκαταστάσεις στη μεσαιωνική Ελλάδα. Γενική Επισκόπηση*, εκδ. Γουλανδρή – Χόρν, Αθήνα 1993, σελ. 25 κ.ε. Σχετικά με τον ανάγκη εκχριστιανισμού των Σλάβων ο ηγέτης της Μοραβίας έστειλε εκπροσώπους στην Κωνσταντινούπολη, για να ζητήσουν μια χριστιανική ιεραποστολή, η οποία θα χειριζόταν τη σλαβική γλώσσα. Είχε προβεί σε αυτή την ενέργεια, διότι τμήμα της Μοραβίας είχε ήδη προσηλυτιστεί από Γερμανούς ιερείς και φοβήθηκε ότι με αυτό τον τρόπο απειλείται η ανεξαρτη-

Κύριοι δομικοί άξονες που σηματοδοτούν τη συνάντηση αυτή του Βυζαντίου και των Σλάβων καθώς και την εξέλιξη των δευτέρων στο χώρο και στο χρόνο ήταν οι εξής:

Μεταφύτευση → μίμηση → χειραφέτηση⁸
 Κυριλλομεθόδεια παράδοση.
 Ησυχασμός⁹.
 Μονές του Αγίου Όρους¹⁰.

Ο όρος, όμως, *Κυριλλομεθόδεια παράδοση* έχει δυο διαφορετικές σημασίες: πρώτον για να προσδιορίσει τις μεταφράσεις και το πρωτότυπο σώμα των κειμένων που συντάχθηκαν στην *Παλαιά εκκλη-*

σία της χώρας του. Ουσιαστικά επιθυμούσε με την παρουσία σλαβόφωνου κλήρου να μειώσει την επιρροή των Γερμανών και να ενισχύσει τις σχέσεις του με το Βυζάντιο εφόσον θα είχε δηλώσει υποταγή. βλ. Obolensky D., *Έξι Βυζαντινές Προσωπικότητες*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1998, σελ. 6, [στο εξής: *Προσωπικότητες*]. Obolensky D., *Commonwealth*, ό.π., σελ. 188. Για τις συνθήκες που επικρατούσαν στη Μοραβία πριν τη Βυζαντινή αποστολή και στη συνέχεια κατά τη διάρκεια της αποστολής βλ. Dvornik F., *Byzantine Missions among the Slavs. S.S Constantine – Cyril and Methodius*, εκδ. Rutgers University Press, 1970, σελ. 73-130. Ενώ για τη Βυζαντινή αποστολή εκχριστιανισμού των Σλάβων βλ. Ostrogosky G., *The Byzantine background of the Moravian mission, The Byzantine Mission to the Slavs, DOP XIX*, (1965), σελ. 3-18. Soulis G., *The Legacy of Cyril and Methodius to the Southern Slavs, DOP XIX*, (1965), σελ. 19-43, ανατ. *Ιστορικά μελετήματα*, Αθήνα 1980, σελ. Sevčenko I., *Three paradoxes of the Cyrillo-Methodian mission, Ideology, Letters and Culture in the Byzantine World*, εκδ. Variorum Reprints, Λονδίνο 1982, σελ. 220-236, [στο εξής: *Three paradoxes*].

8. Σχετικά με το ζήτημα αυτής της εξελικτικής διαδικασίας, καθώς και για τον τρόπο που εφαρμόστηκε βλ. Obolensky D., *Commonwealth*, ό.π., σελ. 381. Lichačev D.S., *Drevne – slavjanske litaretury kak sistema, VI Meždunarodnyj slavistov: Doklady sovetской delegacii*, Μόσχα 1968, σελ. 30-33, Ταχιάος Α.Α., *Βυζάντιο – Σλάβοι – Άγιον Όρος*, ό.π., σελ. 27-35.

9. Ο Ησυχασμός ήταν θρησκευτικό κίνημα που αναπτύχθηκε και εξελίχθηκε στις Μονές του Αγίου Όρους. Γενικότερα για τη γένεση και εξάπλωση στα Βαλκάνια από το Άγιο Όρος του Ησυχαστικού κινήματος, με κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα την αναβίωση της θεωρητικής μοναχικής διαβίωσης τον 14^ο αιώνα έχουν γραφτεί σημαντικές μελέτες. Ο όρος προέρχεται από τη λέξη «ησυχία», για να περιγραφεί η κατάσταση περισυλλογής και εσωτερικής ηρεμίας η οποία τον οδηγεί μέσω της άσκησης και της στοχαστικής προσευχής στη γνώση του Θεού. Obolensky D., *Προσωπικότητες*, ό.π., σελ. 9. Δεληγάρη Α., *Άγιος Γρηγόριος ο Σιναΐτης. Η Δράση και η Συμβολή στη διάδοση του Ησυχασμού στα Βαλκάνια. Η σλαβική μετάφραση του Βίου κατά το αρχαιότερο χειρόγραφο*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 88-103, όπου και σημαντική βιβλιογραφία. Obolensky D., *Commonwealth*, ό.π., σελ. 389.

10. Για τη συμβολή και το ρόλο του Αγίου Όρους θα μιλήσουμε διεξοδικά στο επόμενο κεφάλαιο.

σιαστική Σλαβονική¹¹ στα πρώτα μεσαιωνικά χρόνια και δεύτερον για να περιγράψει μια άποψη, θρησκευτικού και πολιτικού περιεχομένου: ότι, δηλαδή, η γλώσσα που χρησιμεύει ως ένα είδος μέσου για τη χριστιανική λειτουργία, καθαγιάζεται, οπότε ταυτόχρονα και το έθνος που τη μιλά¹². Έτσι η γλώσσα του Κυρίλλου και Μεθοδίου θεωρήθηκε από τους Σλάβους μεταφραστές του Μεσαίωνα ως *θεία κληρονομιά*¹³. Η εκδοχή αυτή της θεικής παρέμβασης στη δημιουργία της γλώσσας γίνεται αντιληπτή διαβάζοντας τους βίους του Κύριλλου και Μεθοδίου: Συγκεκριμένα στο Βίο του Κυρίλλου: *Шедь же философовъ, по прѣвѣдомоу обычаю, на молитвѣхъ сѧ наложи и съ инѣмъи съпоспѣшники. Вѣскоръѣ же се емоу вогъ яви, послонъшаиши молитвѣ рабѣ*

11. Στη Θεσσαλονίκη του Κυρίλλου τον 9^{οο} αιώνα επικρατούσε διγλωσσία: η παρουσία μεγάλου αριθμού Σλάβων, οι οποίοι ζούσαν μέσα στα τείχη της πόλης καθώς και η στενή επαφή μεταξύ των κατοίκων της και των σλαβικών κοινοτήτων στη γύρω περιοχή, εξηγούν τη γνώση της γλώσσας που απέκτησαν στη παιδική τους ηλικία. Το πρώτο φιλολογικό εγχείρημα του Κυρίλλου λοιπόν αποτελούσε η πρώτη αυτή γραπτή γλώσσα του σλαβικού κόσμου, που ονομάστηκε *Παλαιά εκκλησιαστική Σλαβονική*. Το δεύτερο ήταν, η εφεύρεση ενός αλφαβήτου, το οποίο καθιερώθηκε να αποκαλείται ως *γλαγολιτικό*, η ετυμολογία του οποίου προέρχεται από το παλαιοσλ. *Glagolati* (=ομιλώ, λέγειν, κηρύττειν F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovensko – graeco – latinum*, Βιέννη 1865 (ανατ Aalen 1963, σελ. 163). Σχετικά με το βίο και τις διάφορες απόψεις των μελετητών περί της καταγωγής των αδερφών Κυρίλλου και Μεθοδίου βλ. Ταχιάος Α.Α., Η εθνικότης Κυρίλλου και Μεθοδίου, *Κυρίλλω και Μεθοδίω Τόμος Εόρτιος επί τη Χιλιοστή και ένατοστή ἐτηρίδι*, τομ II, Θεσσαλονίκη 1966, σελ. 85-132. Μαλιγκούδη Γ., *Η παρουσία του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στην Κεντρική Ευρώπη. Το εκπολιτιστικό έργο των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου των Θεσσαλονικέων*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1997, σελ 13, [στο εξής: *Η παρουσία του Μεσαιωνικού Ελληνισμού*]. βλ. Obolensky D., *Commonwealth*, ό.π., σελ. 185-186. Μαλιγκούδη Γ., *Η παρουσία του Μεσαιωνικού Ελληνισμού*, ό.π., σελ. 34. Επίσης το θέμα το περιγράφει διεξοδικά ο Jakobson: Jakobson R., *The Common Slavic Written Tradition, Selected Writings*, τομ. VI 1, Βερολίνο – Νέα Υόρκη 1985, σελ. 34-49. Αποτελεί ιστορικό δεδομένο, η δημιουργία της λεγόμενης παλαιοσλαβικής γλώσσας από τους δυο Θεσσαλονικείς αδερφούς Κύριλλο και Μεθόδιο και είχε η γλώσσα αυτή αποδέκτη ολόκληρο το σλαβικό κόσμο και δεν προοριζόταν για ένα και μοναδικό έθνος. Δεν παύει, όμως, να είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα κατά το δεύτερο μισό του 20^{οο} αιώνα, ότι η Κυρίλλο-μεθοδιανή κληρονομιά έγινε αντικείμενο έντονης εθνικιστικής διαμάχης, που γίνεται αντιληπτή στις επιμέρους εθνικές γραμματολογίες αλλά και στις ιστοριογραφίες των ορθόδοξων σλαβικών λαών. βλ. Μαλιγκούδη Γ., *Το Κυρίλλο - Μεθοδιανό Έργο: Μια «εθνική» παρακαταθήκη; Βυζαντινά*, τομ. 23, Θεσσαλονίκη 2002 -2003, σελ. 117-124].

12. Obolensky D., *Προσωπικότητες*, ό.π., σελ. 7-8.

13. Μεταφράζεται η φράση *divine legacy*. βλ.Obolensky D., *Commonwealth*, ό.π., σελ. 419.

своихъ. И тогда сложи писмена и нача бесѣдоу писати евангелѣкоу¹⁴, «Έφυγε ο Φιλόσοφος και σύμφωνα με την παλαιά του συνήθεια επιδόθηκε στην προσευχή, μαζί με τους άλλους συνεργάτες. Σύντομα ο Θεός, που εισακούει τις προσευχές των δούλων του, του αποκάλυψε (τα γράμματα) και τότε συνέθεσε τα γράμματα και άρχισε να γράφει το ευαγγελικό λόγο..», ενώ στο Βίο του Μεθοδίου η ίδια σκηνή δεν παρουσιάζεται με πολύ διαφορετικό τρόπο: нъ великоу съшавша рѣчь, на молитвоу сѧ наложиста и съ инѣми иже вѣдохотоу же дѣхѧ, икоже и си. Да тоу яви бѣ философъ словѣнскыи книгы.и ави оустроивѣ писмена и бесѣдоу съставѣ, пошти сѧ ятѣ моравскаго, поимѣ Меѡедина¹⁵, «Αφού άκουσαν τον σπουδαίο λόγο, επιδόθηκαν στην προσευχή, μαζί με τους άλλους που ήταν του ίδιου πνεύματος με αυτούς. Αποκάλυψε ο Θεός στον Φιλόσοφο τα σλαβικά γράμματα και αμέσως τακτοποίησε τη γραφή και συνέταξε το γραπτό λόγο και ξεκίνησε για τη Μοραβία παίρνοντας τον Μεθόδιο (μαζί του).» Συνεπώς τα θεμέλια αυτής της νέας λογοτεχνικής γλώσσας, τοποθετήθηκαν με τις μεταφράσεις των Ακολουθιών και του Ευαγγελίου από τον Κύριλλο¹⁶.

Στο σημείο αυτό και εφόσον διερευνήθηκε το γενικότερο ιστορικό πλαίσιο το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται στην ένταξη σε ιστορικό και λογοτεχνικό επίπεδο της περίπτωσης της Σερβίας. Η παρουσία τους στο Βαλκανικό χώρο, σύμφωνα με τις πηγές, τοποθετείται στον 7^ο αιώνα, στην περίοδο διακυβέρνησης της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τον Ηράκλειο, ο οποίος και τους εγκατέστησε στα Βαλκάνια στοχεύοντας να συμμαχήσουν μαζί του και έτσι να απομακρυνθεί ο κίνδυνος εισβολών από επεκτατικά φύλα που στην προκειμένη ήταν οι Άβαροι¹⁷.

14. Σχετικά με τις πηγές των Βίων του Κυρίλλου και Μεθοδίου βλ. Lavrov P.A., *Materialy po istorii vozniknovenija drevnejtej slavjanskoj pismenosti*, Λένινγκραντ 1930, σελ. 27 κ.ε., [στο εξής: *Materialy*]. Kantor M., *Medieval slavie lives of Saints and Princes*, Μίσιγκαν 1983, σελ. 68, [στο εξής: *Medieval Slavie lives*]. Ταχιάος Α.Α., *Βυζάντιο – Σλάβοι – Άγιον Όρος*, ό.π., σελ. 95-107. Η έμφαση δική μας. Ταχιάος Α.Α., *Κύριλλος και Μεθόδιος: Οι Αρχαιότερες βιογραφίες των Θεσσαλονικέων εκπολιτιστών των Σλάβων*, εκδ. Univ. Studio Press, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 80-81. [στο εξής: *Οι Αρχαιότερες Βιογραφίες*]. Νιχωρίτης Κ., *Οι Άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος: Οι Αγώνες και το έργο τους για την ένταξη των Σλάβων στον Βυζαντινό Πολιτισμό και τα Ελληνικά γράμματα*, εκδ. Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 2000.

15. βλ. Lavrov P.A., *Materialy*, ό.π., σελ. 72. Kantor M., *Medieval slavie lives*, ό.π., σελ. 111. Επίσης βλ. Ταχιάος Α.Α., *Οι Αρχαιότερες βιογραφίες*, ό.π., σελ. 198.

16. Obolensky D., *Commonwealth*, ό.π., σελ. 418.

17. Κατσόβσκα – Μαλιγκούδη Γιάννα, *Οι Σλάβοι των Βαλκανίων*, ό.π., σελ. 105.

Για το θέμα του εκχριστιανισμού των Σέρβων επικρατεί διχογνωμία μεταξύ των μελετητών, εφόσον δεν έχουμε σαφείς μαρτυρίες. Πιθανολογείται από μερίδα ερευνητών, ότι άρχισε τον 7^ο αιώνα, ενώ για άλλους ότι έγινε το δεύτερο μισό του 9ου αιώνα, όπως ο Obolensky, και συγκεκριμένα ότι έγινε μεταξύ του 867 και 874 με πρωτοβουλία του Αυτοκράτορα Βασιλείου Α΄, από Λατίνους κληρικούς με καταγωγή από τις Δαλματικές πόλεις, οι οποίες είχαν περιέλθει στη βυζαντινή επικυριαρχία Η Subotin - Golubović τον τοποθετεί περίπου στο 873¹⁸, διότι μετά το θάνατο του Μεθοδίου το 885 κάποιοι από τους μαθητές του μεταφέρθηκαν στη Σερβία φέρνοντας μαζί τους τη Θεία Λειτουργία και τις Γραφές μεταφρασμένες στη σλαβονική¹⁹. Το σίγουρο είναι, ότι οι σερβικοί πληθυσμοί από την αρχή της εγκατάστασής τους τον 7^ο αιώνα μέχρι και τον 13^ο αιτία ανταγωνισμού και διεκδίκησης από το Βυζάντιο και τη Δύση²⁰.

Αναφορικά με την συγκρότηση και εξέλιξη του σερβικού κράτους πρέπει να γνωρίζουμε, ότι πρόκειται για μια μακροχρόνια και περίπλοκη διαδικασία, η οποία σε πρώτη φάση κατέληξε στη δημιουργία δυο πολιτικών κέντρων: της Διόκλειας που βρισκόταν στα παράλια και της Ρασκίας στην ενδοχώρα, οι οποίες κατά τη διάρκεια αυτής της εξελικτικής διαδικασίας αντιμετώπιζαν σοβαρές πιέσεις από το Βυζάντιο και τη Βουλγαρία, που προσπαθούσαν να τις επιβληθούν. Επιπροσθέτως, είναι σημαντικό να λεχθεί, ότι τα κέντρα αυτά ανήκαν σε διαφορετική σφαίρα εκκλησιαστική επιρροής: Η μεν Διόκλεια στη Δυτική Εκκλησία, η δε Ρασκία στην Ανατολική²¹.

Η ενδυνάμωση της Ρασκίας και η ουσιαστική επικράτησή της, ως κύριου πολιτικού κέντρου του σερβικού κράτους, συντελέστηκε αμέσως μετά το θάνατο του Κωνσταντίνου Βοδίνου με αποτέλεσμα να καταστεί η Σερβία συνδετικός κρίκος μεταξύ της Δύσης και του Βυζαντίου με αποκορύφωμα τη διακυβέρνηση του θρόνου της Ρασκίας από τον Στέφανο Νέμανια, περίοδος που η Σερβία μετετράπη σε σημαντική δύναμη των Βαλκανίων²².

18. Subotin – Golubović T., Reflection of the cult of Saint Konstantine and Methodius in medieval serbian culture, *Thessaloniki Magna Moravia*, Θεσσαλονίκη 1999, σελ. 39-46, [στο εξής: *Reflection*].

19. Obolensky D., *Προσωπικότητες*, ό.π., σελ. 192.

20. Κατσόβσκα – Μαλιγκούδη Γιάννα, *Οι Σλάβοι των Βαλκανίων*, ό.π., σελ. 167.

21. Κατσόβσκα – Μαλιγκούδη Γιάννα, *Οι Σλάβοι των Βαλκανίων*, ό.π., σελ. 106-107.

22. Περιήλθαν στη Ρασκία και στον Στέφανο Νέμανια εκτός από τον

Αναφορικά με την εξέλιξη της Σερβίας θα πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπόψη μας το φαινόμενο αυτό της παράλληλης διπολικής σχέσης: Σερβίας – Βυζαντίου – Δύσης το οποίο διαπιστώνουμε, ότι επιβίωσε προφανώς για λόγους πολιτικούς για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της σχέσης αυτής αποτελεί η περίπτωση του Στεφάνου Νεμάνια, ο οποίος βαφτίστηκε στη Διόκλεια από Λατίνο ιερέα και με την επιστροφή του στη Ρασκία αποδέχτηκε και την ορθόδοξη πίστη²³. Αποτέλεσμα του φαινομένου αυτού ήταν οι διακυμάνσεις που παρατηρήθηκαν στην αρχή στο πεδίο της γλώσσας, συγκεκριμένα στα λειτουργικά βιβλία, με την παράλληλη, δηλαδή, χρήση Λατινικών – Παλαιοσλαβικών, όπως και μια γενικότερη ταλάντευση μεταξύ Ανατολικού και Δυτικού Τυπικού. Ενδείξεις ότι στο τελετουργικό το σερβικό Τυπικό ακολούθησε τελικά τα πρότυπα που καθορίστηκαν από το Βυζάντιο η Subotin - Golubović τις εντοπίζει στα μηνολόγια του Σεπτεμβρίου, Οκτωβρίου και Νοεμβρίου του πρώτου μισού του 13^{ου} αιώνα, ο οποίος και ανήκει στον αρχαιότερο τύπο μηνολογίων²⁴. Ο 14^{ος} αιώνας θα αποτελέσει ορόσημο για την οριστική και αμετάκλητη στροφή της Σερβίας προς την Ανατολή και την επιρροή από το Βυζάντιο και την ολοκληρωτική εγκατάλειψη της αμφιταλαντευόμενης θέσης της με τη Δύση και την Ανατολή²⁵.

Παράλληλες με την αμφιλεγόμενη στάση τους ήταν και οι επιρ-

έλεγχο των παραθαλάσσιων περιοχών και μια σημαντική μειονότητα, η οποία όφειλε υποταγή στην Εκκλησία της Ρώμης. Σχετικά βλ. Obolensky D., *Προσωπικότητες*, ό.π., σελ. 188-189. Κατσόβσκα – Μαλιγκούδη Γιάννα, *Οι Σλάβοι των Βαλκανίων*, ό.π., σελ. 108-109.

23. Οι Λατινικές επισκοπές θα μπορούσαν να χρησιμεύουν ως μεσάζοντες μεταξύ της σφαίρας επιρροής του Στεφάνου Νεμάνια και του παπισμού, ο οποίος είχε εξελιχτεί σε κύρια δύναμη στη Δύση. βλ. Dvornik F., *Byzantine Missions*, ό.π., σελ. 257. Vlasto A.P., *The Entry of the Slavs into Christendom*, Κέμπριτζ 1970, σελ. 207-227.

24. Subotin – Golubović T., *Reflection*, ό.π., σελ. 40. Για τα μηνολόγια εντοπίζονται σπαράγματα του βυζαντινού τυπικού βλ. Rajkov B – Kožucharov St – Miklas H. – Kodov Chr., *Katalog na slavjanskite rǎkopisi v bibliotekata na Zografskija manastir v Sveta Gora*, Σόφια 1994, σελ. 52 κ.ε.

25. Κατσόβσκα – Μαλιγκούδη Γιάννα, *Οι Σλάβοι των Βαλκανίων*, ό.π., σελ. 111. Ταρνανίδης Ι., *Ιστορία της Σερβικής Εκκλησίας*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1998, σελ. 23 - 29. Ταχιάος Α.-Α., *Πηγές Εκκλησιαστικής Ιστορίας*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1997. Slijepčević Đ., *Istorija Srpske pravoslavne crkve, τ.1: Od pokrštanja Srba do kraja 18og veka* [JRJ Zemun], ²2002 (Μόναχο ¹1962 ελληνική μτφρ.: Θεσσαλονίκη 1969) Obolensky D., *Commonwealth*, ό.π., σελ. 321.

ροές που δέχτηκαν οι Σέρβοι σε πνευματικό και θεολογικό επίπεδο στη χρονική στιγμή που προαναφέραμε. Έτσι στις δυτικές περιοχές επικρατεί η λατινική γλώσσα, ενώ στις ανατολικές ως γραπτές γλώσσες έχουμε την ελληνική και παλαιοσλαβική, η οποία προήλθε από την Αχρίδα κατά τη διάρκεια του 10^{ου} αιώνα και από τότε γράφτηκαν τα αρχαιότερα κείμενα της σερβικής γραμματείας τέλη του 12^{ου} αιώνα, μεταφράσεις θρησκευτικού περιεχομένου, που εμπεριείχαν τις προσμίξεις των σλαβικών ιδιωμάτων των καθομιλούμενων στο σερβικό γεωγραφικό χώρο²⁶. Η παλαιοσλαβική γλώσσα, σύμφωνα με την Κατσόβσκα, ήταν καταληπτή από τους Σέρβους ανεξάρτητα από το ότι δεν αποτελούσε την καθομιλούμενη στο χώρο γλώσσα και αυτό συνέβαινε, διότι τότε μόλις είχε αρχίσει η γενικότερη σταδιακή διαμόρφωση των μεμονωμένων ορθογραφικών χαρακτηριστικών²⁷. Στο σημείο αυτό πρέπει, όμως, να σημειωθεί και η άποψη του Bogdanović για το ζήτημα της κατανόησης της γλώσσας, ο οποίος αναφέρει την ύπαρξη ενός είδους διγλωσσίας, ότι, δηλαδή, η παλαιοσλαβική γλώσσα αποτελούσε μια επίπλαστη γλώσσα, εφόσον δεν επρόκειτο για την καθομιλουμένη και η λόγια γλώσσα δεν ήταν κατανοητή από όλους με φυσικό επακόλουθο να βρίσκεται σε σαφή σύγχυση με την καθημερινή γλώσσα της εποχής, που είχε τη δική της άγραφη αλλά αυτόνομη δομή και λεξιλόγιο, καθώς και την μεμονωμένη εξέλιξή της²⁸, απόψεις που μας προκαλούν έντονο προβληματισμό σχετικά με το βαθμό που ήταν κατανοητή η λόγια παλαιοσλαβική από τους Σέρβους. Πάντως, κατά την άποψή μας, όσο και διαφορετική να ήταν η λόγια γλώσσα από την καθομιλουμένη δεν πρέπει να επρόκειτο για μια εξολοκλήρου «ξένη» γλώσσα και πιθα-

26. Κατσόβσκα – Μαλιγκούδη Γιάννα, *Οι Σλάβοι των Βαλκανίων*, ό.π., σελ. 167-168.

27. Χαρακτηριστικό γεγονός αποτελούσε το ότι με το πέρασμα του χρόνου η καθομιλούμενη από τους Σέρβους γλώσσα διέφερε όλο και πιο πολύ και είχαν αρχίσει να χρησιμοποιούνται δημώδεις εκφράσεις από τη προφορική γλώσσα στη γραμματειακή παραγωγή με αποτέλεσμα να ονομαστεί «σερβική εκκλησιαστική». βλ. ό.π., σελ. 180.

28. Ο Bogdanović θεωρεί ότι η διγλωσσία στη σερβική ιστορία ήταν αποτέλεσμα της διασταύρωσης δυο ρευμάτων: του πρώτου με στόχο τη διαφύλαξη των πνευματικών μυστικών και την δημιουργία μιας απρόσιτης κατάστασης γύρω από αυτή, ενώ το δεύτερο ρεύμα είχε να κάνει με τη φύση και τη θέση της γνώσης του ανώτερου σε αντίθεση με το κατώτερο, η οποία αυτό το υψηλό πνευματικό περιεχόμενο όφειλε να το μεταβάλλει σε συνείδηση του λαού καθώς και να τον εμπλουτίσει με τις ιδέες της χριστιανικής πίστης. Bogdanović D., *Istorija Stare Srpske Književnosti*, [στο εξής: *Istorija*].

νώς η κατανόησή της να συνδεόταν, για να μιλήσουμε με κοινωνιολογικούς όρους, με το βιοτικό και μορφωτικό επίπεδο του καθενός. Γενικότερα τα μεσαιωνικά σλαβικά της χρονικής περιόδου που εξετάζουμε διακρίνονται σε τέσσερις κύριες ορθογραφίες: βουλγαρική, ρωσική, σερβική Ράσκας, και σερβική Ρεσάβας. Οι ορθογραφίες αυτές οφείλουν την ύπαρξη και εξέλιξή τους στο γεγονός ότι η παλαιά εκκλησιαστική σλαβική γλώσσα, στις αρχές του 9^{ου} αιώνα παρουσίαζε ασταθή φωνητική δομή με έντεκα φωνήεντα²⁹. Ειδικότερα η Σερβική ορθογραφία της Ράσκας για τα λειτουργικά βιβλία αποτελεί την κυρίαρχη ορθογραφία της περιόδου από το 1100 έως και το 1440. Η ορθογραφία της Ράσκας εκτοπίζεται βαθμιαία από την ορθογραφία της Ρεσάβας κυρίως μετά το 1400, όπως θα δούμε και από την καταγραφή μας εμφανίζονται χειρόγραφα που έχουν τα ορθογραφικά χαρακτηριστικά και των δύο ορθογραφιών³⁰. Η Σερβική ορθογραφία της Ρεσάβας τέλος εμφανίζεται, εξελίσσεται και σταδιακά επικρατεί από το πρώτο τέταρτο του 15^{ου} αιώνα³¹.

29. а (a), е (e), и (i), о (o), у (u), ж: «*jat*» (ο συγκεκριμένος φθόγγος προφέρεται μεταξύ e και ia), ѡ (φθόγγος που προφέρεται μεταξύ a και i), ж (έρρινος φθόγγος οⁿ γνωστός με την ονομασία μεγάλο έρρινο ή μεγάλο *jus*), ѡ (έρρινος φθόγγος eⁿ, γνωστός ως μικρό έρρινο *jus*), ѡ (φθόγγος ημίφωνος που προφέρεται μεταξύ e και i, γνωστός και με την ονομασία *er*), ѡ (φθόγγος ημίφωνος που προφέρεται μεταξύ o και u, γνωστός και με την ονομασία μεγάλο *er*). Η εξακρίβωση της γλωσσικής ταυτότητος του κάθε συγγραφέα ή αυτού που υπέγραφε το χειρόγραφο διαπιστώνεται από τη χρήση των φθόγγων: ж, ж, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ. Σχετικά βλ. Vaillant A., *Manuel du vieux Slave*, τ. 1, Παρίσι 1964, σελ. 26-57.

30. Σύμφωνα με αυτή αποφεύγεται συστηματικά η χρήση του ѡ και των ένρινων φθόγγων ж και ѡ. Τα δυο έρρινα αντικαθίστανται από у και е, ενώ τα ѡ και ѡ, δηλώνονται με το ѡ. Μέχρι τη δεκαετία 1360-70 η συγκεκριμένη χρήση της ορθογραφίας δήλωνε τη σερβική καταγωγή του γράφοντος.

31. Τα έρρινα έχουν αντικατασταθεί πλήρως από τα φωνήεντα у και е, αλλά έχουμε τη ταυτόχρονη γραφή των δυο ημιφώνων ѡ και ѡ. Σχετικά για τα ορθογραφικά χαρακτηριστικά των ιδιωμάτων βλ. Belić A., *Učesće sv. Save i njegove redakcije srpskih ćirilskih spomenika*, *Svetosavski Zbornik I*, Rasprave. Posebna izdanja SKA CXIV, Βελιγράδι 1936. και Ivić P – Jerković V., *Pravopis srpskohrvatskih ćirilskih povelja i pisama XII i XIII veka*, Νόβι Σάντ 1981. Επίσης στον Mladenović A., *Napomene o srpskoslovenskom jeziku*, *Zbornik MS za Filologiju i Lingvistiku XX 2*, Νόβι Σάντ 1977. Pavlović M., *Primeri istorijskog razvitka srpskohrvatskog jezika*, Βελιγράδι 1956. Grickat I., *Jezik književnosti i književni jezik na osnovu srpskog pisanog nasledja iz starijih epoha*, *Južnoslovenski filolog XXVIII* (1969), σελ. 1-36. Đorđić P., *Istorija Srpske ćirilice*. *Paleografsko – filološki prilozi*, Βελιγράδι 1971. Nedeljković O., *Pravopis "resavske škole"* i Konstantin Filozof, *Srpska književnost u književnoj kritici*, Βελιγράδι 1972. Totomanova A.M., *Redakcij na starobalgarskija ezik*, *Isledvanija po Kirilometodievistika*, Σόφια 1985, σελ. 198-203. Ivanova K., *Pravopis, proizvod i tekstova*

Το δεύτερο ζήτημα που θέσαμε παραπάνω αφορά στη δημιουργία και ανάπτυξη της λογοτεχνίας στη Σερβία και γενικότερα το χαρακτήρα που διαμόρφωσε ειδολογικά. Σύμφωνα με τον Kašanin ο χαρακτήρας της σερβικής μεσαιωνικής λογοτεχνίας στην ειδολογική του δομή ήταν εξολοκλήρου θρησκευτικός, όμως η λογοτεχνική παραγωγή στο σύνολό της, δεν μπορεί να θεωρηθεί απολύτως εκκλησιαστική και σαφώς δεν αναπτύχθηκε μόνο στα κέντρα μοναχισμού, αλλά και στους κύκλους των παλατιών, όπως, επίσης, και στις μεσαιωνικές σερβικές πόλεις. Συνεπώς η λογοτεχνία δεν αποτελούσε αποκλειστική ενασχόληση των εκπροσώπων του κλήρου, αλλά και των λαϊκών στρωμάτων, ως αποτέλεσμα της ενδυνάμωσης των κοινωνικών συνθηκών και συγκυριών³². Η αφετηρία κατά κάποιο τρόπο αυτής της λογοτεχνικής παραγωγής και συγκεκριμένα ενός κύκλου βιογραφικών και αγιολογικών κειμένων με θέμα τη ζωή και το έργο του κοσμικού και εκκλησιαστικού περιβάλλοντος της Σερβίας, η εξελικτική πορεία της οποίας θα συνεχιστεί με ιδιαίτερη έμφαση στους επόμενους δύο αιώνες³³, τίθεται με τον *Βίο του Αγίου Συμεών* (έργο για τη ζωή του Στεφάνου Νέμανια πατέρα του Σάββα Σερβίας)³⁴. Χαρακτηριστικό γνώρισμα των βιογραφικών αυτών έργων από φιλολογικής πλευράς και γενικότερα, όταν πρόκειται για τους σερβικούς Βίους Αγίων, κυριαρχεί το ασκητικό – μοναχικό μοτίβο δομής, καθώς και το θέμα του «αγίου ανθρώπου» και του «δυνάστη – ασκητή³⁵».

Οι πρώτοι μεγάλοι συγγραφείς της σερβικής λογοτεχνίας, όπως είδαμε από το παράδειγμα του Σάββα Σερβίας, ήταν τα παιδιά των αρχόντων. Αντίθετα από τους μοναχούς της εποχής, για τους οποίους

redakcija na slavjanskite räkopisi, Description et catalogage de manuscrits médiévaux. Balcanica III. Études et documents, Σόφια 1985, σελ. 41-42. Νιχωρίτης Κ., *Παλαιοσλαβική και εκκλησιαστική Σλαβονική Γλώσσα και Γραμματική*, εκδ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 94-98.

32. Kašanin M., *Srpska Književnost u Srednjem Veku*, εκδ. Prosveta Βελιγράδι 1975, σελ. 3 [στο εξής: *Srpska Književnost*]. Σχετικά με τη σερβική λογοτεχνία βλ. Trifunović Đ., *Stara Srpska Književnost. Osnove*, Βελιγράδι 1995.

33. Ιδιαίτερη ανάπτυξη γνώρισε η παλαιοσερβική γραμματεία τον 13^ο και 14^ο αιώνα τη στιγμή που η Σερβία ήταν ένα ενιαίο και ανεξάρτητο κράτος, αλλά σημαντικότερο ρόλο σε αυτή την εξέλιξη έπαιξαν από τη μία η δημιουργία Αυτοκέφαλής Εκκλησίας και από την άλλη η στροφή προς την σφαίρα επιρροής του Βυζαντινού πολιτισμού. Κατσόβσκα – Μαλιγκούδη Γιάννα, *Οι Σλάβοι των Βαλκανίων*, ό.π., σελ. 168.

34. ό.π., σελ. 170.

35. Marijanović – Dušanić S., *Sveti Kralj; Kult Stefana Dečanskog*, SANU, Posebna Izdanja 97, Βελιγράδι 2007, σελ. 120-121. όπου και σχετική βιβλιογραφία για το μοτίβο του «αγίου ανθρώπου» στους σερβικούς Βίους Αγίων.

δεν ήταν απαραίτητη η μόρφωση, τα παιδιά των αρχόντων μάθαιναν τα πρώτα γράμματα στο σπίτι, καθώς και τις απαραίτητες θεολογικές γνώσεις, γραμματική και γεωγραφία³⁶. Τα αυτοβιογραφικά στοιχεία που άφησαν στις επιστολές τους οι άρχοντες της μεσαιωνικής Σερβίας αποδεικνύουν όχι απλά τη γενική μόρφωσή τους, τη γνώση της λογοτεχνίας πάντα με πρότυπο τους βυζαντινούς αυτοκράτορες, αλλά και τη συχνή συγγραφή έργων.³⁷ Από το τέλος του 12^{ου} και μέχρι τα μέσα του 15^{ου} αιώνα, παράλληλα με τη μητρική γλώσσα οι Σέρβοι άρχοντες³⁸ μάθαιναν και άλλες γλώσσες στις οποίες και έγραφαν αλλά και επικοινωνούσαν με άνεση.

Πρώτη θέση στα αναγνώσματα των Σέρβων, όπως διαπιστώνουμε και από την έρευνα μας ήταν θεολογικού, φιλοσοφικού και ηθικού περιεχομένου. Η Παλαιά και η Καινή Διαθήκη, οι ψαλμοί του Δαυΐδ, η Λειτουργία του Αγίου Βασιλείου, οι ευχές του Συμεώνος Νέου Θεολόγου, τα έργα του Ιωάννη Χρυσοστόμου, ηθικοπλαστικά έργα του Ιωάννη της Κλίμακος, δογματικά έργα του Ιωάννη Δαμασκηνού, Επιστολές του Γρηγορίου Θεολόγου, διδαχές του Ισαάκ Σύρου, όπως και φιλοσοφικά έργα του Διονυσίου Αρεοπαγίτου. (μεταφράστηκαν στην περίοδο του ησυχασμού). Μεταφράσεις Βίων Αγίων, απόκρυφα έργα της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, το μυθιστόρημα για τον Μέγα Αλέξανδρο, το μύθο της Τροίας, την ιστορία του Τριστάνου και της Ιζόλδης, τα ιστορικά Χρονικά του Ιωάννη Αμαρτωλού και του Ζωναρά.³⁹

Συνεπώς η σημασία που είχε το βιβλίο για το σερβικό πολιτισμό του μεσαίωνα, ήταν αντίστοιχη με τη σημασία που είχε και για το Βυζάντιο⁴⁰. Ενδεικτικός ήταν ο τρόπος φύλαξης των βιβλίων και έτσι η κάθε Εκκλησία, Μοναστήρι και άρχοντας, διέθεταν οργανωμένες

36. Σχετικά με το βυζαντινό εκπαιδευτικό σύστημα βλ. Hunger H., *Ο κόσμος του Βυζαντινού Βιβλίου. Γραφή και Ανάγνωση στο Βυζάντιο*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1995, σελ. 97-106, [στο εξής: *Βυζαντινό Βιβλίο*]. Cavallo G., *Η Ανάγνωση στο Βυζάντιο*, εκδ Άγρα, Αθήνα 2008, σελ. 136-137, [στο εξής: *Ανάγνωση*].

37. Σχετικά με το θέμα της παιδείας των αρχόντων της Σερβίας βλ. Kašanin M., *Srpska Književnost*, ό.π., σελ. 15.

38. Παραδείγματα μπορούμε να αναφέρουμε τον αυτοκράτορα Δουσάν ο οποίος γνώριζε και έγραφε ελληνικά, όπως επίσης και ο μητροπολίτης Ιάκωβος, ο πρώτος ηγούμενος της Μονής των Αγίων Αρχαγγέλων, ο οποίος έγραφε στίχους στα ελληνικά. Kašanin M., *Srpska Književnost*, ό.π., σελ. 33.

39. Kašanin M., *Srpska Književnost*, ό.π., σελ. 19 και 36.

40. Για τη σημασία του βιβλίου στο Βυζάντιο καθώς και για την ανάγνωση και εκπαίδευση βλ. Cavallo G – Chartier R., *Ιστορία της Ανάγνωσης στο Δυτικό κόσμο*, εκδ. μεταίχμιο, Αθήνα 2008, σελ. 32-37.

βιβλιοθήκες⁴¹. Το βιβλίο πάντα σε σχέση με τη χρήση και το προορισμό του μπορούσε να διαβαστεί στο ναό ή στην τραπεζαρία ενός μοναστηριού, να αναγνωστεί στα κελιά των μοναχών, η οποία ήταν και απαραίτητη προϋπόθεση ή στα δώματα των αυτοκρατόρων⁴².

Οι Σέρβοι, οι οποίοι παράλληλα με τους άλλους σλαβικούς πληθυσμούς αποτελούσαν μια μοναδική διεθνή κοινότητα, αποδέχτηκαν την πολιτιστική κληρονομιά του Βυζαντίου, αφού πρώτα αμφιταλαντεύτηκαν μεταξύ της δύσης και της ανατολής για πολιτικούς και θρησκευτικούς λόγους. Παρά τις αξιοσημείωτες διαφορές στην κοινωνική και πολιτική ζωή, όπως και στις διαφορετικές ιστορικές περιστάσεις, οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και η Σερβία εμφάνιζαν τρία κοινά χαρακτηριστικά που κληρονομήθηκαν από το Βυζάντιο: Τη θρησκεία, το αλφάβητο και την λογοτεχνική παράδοση⁴³.

41. Bogdanović D., *Istorija*, ό.π., σελ. 43. Χρυσοχοΐδης Κ., *Μοναστηριακές βιβλιοθήκες και αρχεία: Κιβωτοί τεκμηρίων, Τάσεις του Ορθόδοξου Μοναχισμού 9^{ου}-20^{ου} αιώνας*, ΕΙΕ/ΙΒΕ Αθήνα 1996, σελ. 251-260.

42. Bogdanović D., *Istorija*, ό.π., σελ. 47.

43. Obolensky D., *Έξι Βυζαντινές Προσωπικότητες*, ό.π., , σελ. 1. Subotin – Golubović T., *Reflection*, ό.π., σελ. 40.